

Mnohorozměrná kvalita sociologie a její komparace

(Pokračování diskuse ze *Sociologického časopisu* 2-4/1995)

Kvalita sociologické práce nemá jeden rozměr, její popis tvoří vektor mnoha různých indikátorů a není jednoduché ji charakterizovat. Má indikátory formální a kvantitativně vyjádřitelné a indikátory kvalitativní, jež je možno jen posuzovat a odhadovat. Patří k ní často zmiňovaný počet publikací i počet referencí na publikace, počet čtenářů odborných časopisů, počet členů asociace (a počet aktivních členů), počet akcí asociace, počet zahraničních partnerství a pozvání na prestižní akce, počet „invited papers“ na mezinárodních akcích, odezva v domácím politickém světě a odezva ve světě výroby a obchodu (tj. užitečnost pro jiné obory), schopnost predikovat, schopnost poskytovat nástroje poznání pro rutinní aplikaci, šíře a hloubka pokrytých témat a relevance témat pro poznání společnosti, počet praktických výzkumných zpráv, počet a objem projektů a z nich praktických projektů, stratifikace vědy, výzkum a uplatňování poznatků, efektivita ve smyslu dosahování cílů a schopnost si cíle stanovit, postupnost a návaznost poznání, časová (byť jen částečně) invariantnost závěrů. A jistě ještě další... Jak kvalitu měřit je otázkou, asi to vůbec dobře nejde, měření jsou jednostranná, a tudíž mnohdy zavádějící. Všechny prozatímni pokusy jsou nepřesvědčivé. (Otázkou ovšem je, zda je jí vůbec třeba měřit.) Posuzování kvality vcelku je subjektivní, a tedy i velmi rozmanité v závislosti na hodnotiteli, jeho zkušenostech a na pozici, ze které je hodnoceno. A podle pozice lze také s názory souhlasit, nebo ne. Operacionalizovaná kvalita sociologické produkce prostě k dispozici není. Možná, že je to dokonce dobře – zůstává prostor pro diskusi a výměnu názorů, na druhé straně se bez jasných kritérií prostě neshodneme. Proto také každý z účastníků této diskuse (*Sociologický časopis* 3/1995) mluví o jiné dimenzi a na kvalitu se dívá z jiné strany. Polarizovaný a vyhraněný pohled vstupního příspěvku (P. Matějů, *Sociologický časopis* 2/1995) přinesl již zajímavé reakce a zajímavé pohledy. Z tohoto příspěvku se odvíjejí nejprve dva první otazníky (témat k diskusi je tam mnoho, jak vidět již z předchozí odezvy): jak posuzovat (či snad měřit) kvalitu a komparovat se zahraniční paralelou, a otázka (po mém soudu důležitější a naléhavější), jaká jsou hlediska posuzování této kvality, tj. potažmo, *o co nám vlastně jde*. Je lákavé porovnávat svoji vědu s ostatními. Je to ale velmi ošidné. A nejen proto, že poznatek sociologický nemá charakter poznatku přírodovědného, a tudíž na roli sociálních věd je nutno pohlížet jinak než na tradiční vědy odhalující zákony invariantní v čase a v prostoru s platností zřetelně vymezenou a s přímými důsledky v aplikacích. Jsou to také nestejné startovací a vývojové podmínky a zájem společnosti o tuto stránku poznání. Sociologie ještě zdaleka není tak daleko ve svém vývoji, aby mohla být hodnocena kritérii tvrdých věd. To ale neznamená, že nemá důležitou pozici ve vědním, tj. poznávacím systému.

1. Komparace, komparabilita a referenční rámec. Obraz naší sociologie je komparací, komparací s ostatními. Komparovat lze komparabilní. Je známo, že čím agregovanější pohled na komparované jednotky, tím menší obsahová komparabilita. Alespoň ze tří důvodů: a) různě strukturované populace a různě se chovající jejich části prosazují své výrazně převažující specifické oblasti; b) agregovaná úroveň odhlíží od vnitřní heterogenity, která je pro chování té populace rozhodující a nezachycuje polarizaci, c) nepodchyty různé cíle ani potřeby, které se v komparovaných situacích mohou značně odlišovat. Je tedy naše sociologie komparabilní s polskou a maďarskou? Je naše sociolo-

gie komparabilní s evropskými sociology směřem na západ a s americkou sociologií? Nevím, o žádnou komparaci jsem se nepokoušel, ale prosté srovnávací tvrzení na agregované a obecné úrovni mi nepostačuje; proto se mi jeví výrok P. Matějů, vzhledem k jeho razanci příliš odvážným – a nezobecnitelným. Přesto moje zkušenost potvrzuje vyslovenou hypotézu. Znáám jiné sociology z Polska a Maďarska i odjinud než ty, které uvádí P. Matějů, a můj subjektivní dojem je podobný: nejsme na tom nejlépe – ve znalostech, ve schopnostech argumentace ani v samozřejmém přijímání základních zásad řemesla. Protože jde o jinou část sociologie, o pohled na jinou část její struktury, než ve které se pohybuje Matějů, tak moje zkušenosti potvrzují jeho hypotézu. I když důvod mého názoru je jiný a moje osobní a subjektivní komparační zkušenost vychází ze společné práce s kolegy zcela jiných oborů sociologie.

S komparačním argumentem v úvodním diskusním článku (tak je položen) ale nesouhlasím. Matějů hodnotí českou sociologii na základě porovnání špiček. A to je metodologicky zavádějící (proto lze snadno proti takovému hodnocení postavit Machoni-nův výčet úspěchů), a vcelku snadno lze proto takový závěr formálně odmítnout. Úroveň heterogenní populace a její špička nejsou na sobě nutně závislé (komparace normálního rozložení s výrazně asymetrickým či plochým rozložením je vždy inferenčně nebezpečná). Abych takovéto hodnocení přijal, musel bych vidět porovnání oněch předních sociologů a jejich produkce, znát jejich relativní počty k populaci a počtu sociologů, k tradici a informace o poměru a úspěšnosti výsledků v mezinárodní publikaci, národní publikaci a v běžné aplikační práci. Poměr mezi horním decilem (tím méně centilem) a průměrem nebývá vždy konstanta a vzdálenost špičky od průměru se může lišit velmi podstatně. Takto jde jen o jedno vnímání stavu u nás, u sousedů, jinde, o subjektivní zkušenost a její inferenční přetavení. A máme další problém: jak je úroveň oboru měřitelná úrovní špiček? Je ale úroveň oboru dána kvalitou viditelného a prosazujícího se veřejně a publikačně, nebo masou práce (většinou nenápadné), která postupně a pomalu nabaluje poznávací hodnoty? Je úroveň dána nastoupením do rychlíku hlavních a viditelných velkých světových témat, nebo mravenčím a často neúspěšným hledáním vlastních cest či řešením malých domácích problémů (a co je vlastně víc)? Použité kritérium P. Matějů mně proto připadá neúplné. Zviditelnění národní sociologie je jistě příjemné a stimulující, ale nutnou podmínkou kvality není. A názor zahraničních sociologů či zahrnutí našich výsledků do kursů na zahraničních vysokých školách samy o sobě už vůbec ne. (Což neznamená, že takové věci nejsou příjemné a motivující a že by neměly být.)

2. Komparace kontextová. Před vlastní komparací by ovšem měla nastat především komparace potřeb a cílů. Malá česká sociologie se může dostat na světovou úroveň dvěma cestami: a) tím, že její špičky budou řešit témata, která ve světě dominují, přispějí k nim poznatky a zobecněním, budou se angažovat v mezinárodních výzkumech, tedy tím, že tematicky překročí hranice země a přispějí k poznání na této úrovni; b) tím, že budou řešena malá česká potřebná témata, ale budou řešena metodologicky dobře, s erudicí a poznávací fantazií, budou přinášet nové přístupy a ve výsledku budou zajímavá nejen doma, ale i pro svět. Tedy v prvním případě je sociolog přítomen ve světovém poznávacím dění (je při tom), v druhém případě vzniká dílo v domácím prostředí a trochu izolovaně. První případ znamená viditelný úspěch a participaci ve špičce, druhý klidnou, většinou skrytou poznávací kumulaci. (Chcete-li neutrální přírůstek, pak jsou to třeba Mucha a Janáček). Myslím, že máme sociologické práce obou typů. Nepodceňujeme však tu druhou, domácí aktivitu, často postrádající spektakulární efekt. (Mám na mysli

ovšem vědu a výzkum kvalitní, nikoliv masu textů – článků, které nic nepřinášejí.) Sám se domnívám, že hodnocení české sociologie a úspěchy oboru je nejprve nutno vztáhnout k potřebám národního prostředí a do hodnocení zahrnout především to, jak věda plní tuto svoji funkci. Pak teprve nastupuje světovost. To ale vše závisí na hodnotových preferencích sociologů samých. Ještě však nejsme Evropská unie, stále máme svou sociálně ohraničenou enklávu českých poměrů.

3. Komparace prostředků a způsobů práce. Komparovat lze také používané poznávací prostředky. Zde zřetelně zaostáváme, k čemuž stačí pozorně sledovat publikace. Tento pohled má opět tři aspekty: a) úroveň formalizace pro sběr, zpracování a inferenci při empirické práci; b) důraz na kvalitu dat (informace), z nichž se odvíjejí závěry, c) způsob argumentace a odvozování závěrů (datově i nedatově), a to včetně způsobu integrace empirického argumentu a teoretického vyvozování. Plně chápu P. Matěju a souhlasím s ním, kdekoli vyvíjí nátlak na zvýšení úrovně práce a to ve kterémkoliv z uvedených aspektů. Častý důraz na analytické prostředky je jen jedno hledisko, a nemyslím, že nejdůležitější. Kvalita oboru nezávisí jen na úrovni formalizace, modernosti (vůbec ne na módnosti), komplikovanosti prostředků, které se používají. Je důležité použít metodu vhodně k úloze, ať jde o matematický model kauzálních struktur vs. seskupování nebo o reprezentativní pravděpodobnostní výběr vs. skupinové diskuse ap. Tam, kde je třeba nějak pomoci a pomoci rychle, je třeba zvolit adekvátní a jednodušší (samozřejmě korektní) postupy, ne vždy je třeba používat sofistikované matematické postupy, řada úloh je řešitelná prostými tabulkami a několika testy, je mnoho situací, kdy dvě skupinové diskuse přinesou důležitější informaci než mnohatisícový pravděpodobnostní výběr. Ke kvalitě sociologie přispívá schopnost adekvátně volit prostředek k řešení úlohy, ne úroveň jeho sofistikovanosti, která vždy s sebou nese nebezpečí chyby „třetího druhu“ (chybného, povrchního, neoprávněného použití) a umělosti. Tu je nutno zvyšovat s rozvíjením otázek a s prohlubováním poznání. Nezapomínejme však, že i naivní umění je krásné a hluboké, i když nemá (možná i jen zdánlivě) profesionální technickou úroveň. I z tabulek lze vyčíst hodně. Někdy možná i více. Záleží na čtenáři. Formalizace však není jen matematicko-statistický model analýzy dat na škále od chí-kvadrátu po kauzální síť, ale také plán výběrového šetření, resp. sběru dat a z něj odvozená inferenční pravidla, a implicitně jsou to také používaná pravidla vyvozování závěrů a vysvětlení.

Další dva aspekty nepatří dle mého (subjektivního) soudu v žádném případě k přednostem naší sociologie. Důraz na kvalitu dat je nízký (důsledkem je častá nízká kvalita výzkumných dat – mimochodem, je konstatována i v mezinárodních výzkumech a je tak i komentována) a způsob argumentace nepřesvědčivý a mnohdy nesprávný. Žádný z obou aspektů, ani prostředek – data, ani způsob práce – argumentaci nelze od kvality sociologa, a potažmo sociologie, oddělit. Zde však pozoruji rozdíl s našimi zahraničními kolegy velmi zřetelně. Ti (např. Poláci, Maďaři, Slovinci, a na druhé straně sociologové západní), se kterými pracuji na společných projektech či se kterými se setkávám, a při různých příležitostech mám s nimi příležitost hovořit o věcech odborných, jsou všichni bez rozdílu vysoce metodologicky vzděláni, kladou důraz na kvalitu dat i adekvátnost postupů, a ctí obecně přijatá pravidla práce s daty a požadavky na jejich sběr. To nejsou „empirici“ nebo „metodofrenici“, ale vzdělání sociologové s vysokými teoretickými ambicemi. Vědí to, co se u nás ještě zas tak moc neví, nebo možná spíše nepřijímá či opomíjí: že všechna ta pravidla a zásady vznikly vývojem a postupným zhodnocováním mnohdy neblahých zkušeností s nepřesným nebo chybným závěrem. A že nerespektování

standardních pravidel se nevyplácí. Časté negování náročných postupů a racionalizování jejich odmítání, které je u nás dosti běžné, je většinou podmíněno pohodlností a hrou „na teorii“. Pokud má Matějů na mysli tyto aspekty, plně mu rozumím a sdílím jeho komparativní názor a závěr.

Komparace musí mít smysl. Smysl má, pokud je vedena korektně a pokud je stimulem k interpretaci a závěru. V případě hypotézy Matějů jde o alarm, který smysl má. Nemá význam dokazovat, že tomu tak není, ani nemá smysl hledat nesprávnosti či jednostrannosti v jeho argumentaci (o to mně vůbec nešlo, naopak budme za ně vděční a odrazme se od nich), smysl má pouze akce pro nápravu stavu. Akce plynulá a klidná a na místě. Kariéra na významných zahraničních univerzitách je úspěchem jednotlivce, pragmatická poznávací činnost ať už „teoretického“ nebo „empirického“ typu je základnou ledovce, na němž takové špičky mohou vznikat. Úvaha o komparaci národní sociologie je však jen dočasná. Jsem přesvědčen, že se postupně bude specifikum národních problémů rozměňovat, a že se postupně a přirozenou cestou jeho význam bude snižovat a debaty o úrovni české sociologie budou ztrácet smysl. V současné době jsou ale naše problémy zákonitě jiné než jinde a naše sociologie je buď reflektuje a řeší, nebo ne. A i když je jistě řada z nich pouze pociťována jako specifikum, i tyto pocity vedou ke specifickým pohledům. Má tedy vůbec smysl porovnávat se s jinými sociologiemi? Jistě ano, je to stimulující a pomáhá to v hledání vlastních cest i k napojování. Ale má to smysl v konstruktivním tónu. Komparace P. Matějů má smysl především v tom, že nabízí vyhraněný pohled, a tudíž vynucuje reakce a tak otevírá nový prostor pro sebereflexi oboru, pro hledání pravdy o sobě a tím i o smyslu a směru svého dalšího rozvoje. A také pro stanovení nutných podmínek pro zajištění samozřejmé kvality a samozřejmé odpovědnosti za kvalitu (své) práce. No, a tu zvýšíme především zvýšením kvality každé katedry, každé instituce, každého sociologa. Nemyslím, že jde o trauma, ale o normální vývoj. Čím více netrpělivosti se projeví s jeho pomalostí, tím dříve se zbavíme traumatických stesků.

Jan Řehák